

ROMANIAN CIVILIZATION IN THE PHANARIOTIC ERA

Elena-Luminița Hrițcu
PhD. Student, „Ovidius” University of Constanța

Abstract: The paper focuses on the elements of civilization manifested in the Romanian Principalities during the Phanariot regime. The most visible aspects, such as the clothing, the arrangement of the living space, the gastronomy, the leisure forms, but also the least obvious ones, and by these we mean the mental reflexes, circumscribe the Oriental model. The Eastern origin values that govern the existence of the native nobility lead to an authentic lifestyle that we can define by a tendency towards excess, delight, sensuality, materialism, vanity, relaxation of morals. Each of the aforementioned features derives as a natural conclusion from the analysis performed.

Keywords: phanariotism, Romanian civilization, Romanian aristocracy, Oriental practices, retrograde mentality.

Prin *civilizație*, înțelegem reflexul unor tendințe, gusturi și preferințe dominante într-o societate dintr-o epocă anume. De aceea, a discuta despre civilizație înseamnă, în esență, a examina mode. Fie că avem în vedere vestimentația, organizarea spațiului de locuit, gastronomia, modul de petrecere a timpului, fie că ne raportăm la mentalități, conceptul care le implică pe toate acestea este același: moda.

În *Alfabetul de tranziție*, studiu asupra mutațiilor produse în societatea românească din intervalul 1830-1860, Ștefan Cazimir formulează, printre altele, și următoarea judecată de valoare: „În miezul fenomenului <<modă>> se află impulsul imitației.”¹ Într-o analiză focalizată asupra elementelor de civilizație manifestate în Principatele Române sub fanarioți, incontestabil, modelul, reperul, centrul de gravitație pentru români este Constantinopolul. Abia spre finalul regimului, când elita autohtonă (re)descoperă Occidentul, capitala Imperiului Otoman începe să fie detronată, treptat, de marile centre europene: Paris, Viena, Berlin. Indiferent de sursa înrâuririi, influențele se propagă ierarhic, urmărind o direcție descendentă: fanarioții îi imită pe turci, boierii români din protipendadă, pe fanarioți, boierii de rang inferior, boiernașii de provincie, comercianții și orășenii reproduc gesturile boierilor de starea întâi. Cum clasa de mijloc, compusă din târgoveți, negustori și meșteșugari, apare ca o replică la un alt nivel, acela permis de mijloacele financiare, a boierimii, relevante pentru un studiu asupra modei care definește profilul societății românești din secolul al XVIII-lea sunt preferințele aristocrației autohtone, singura clasă socială ai cărei membri își permit să guste din plăcerile vieții, să urmeze tendințe, să adere la sisteme de gândire ori concepții. Despre categoriile sociale inferioare – țărani, țigani – nu poate fi vorba. În epocă, ei nu trăiau, ci supraviețuiau.

Dacă pe plan cultural, dominația otomană nu a lăsat urme semnificative, mai mult decât atât, regimul fanariot a facilitat contactul cu ideologia iluministă apuseană, la nivel de civilizație, lucrurile stau cu totul altfel: societatea românească din secolul al XVIII-lea poartă o vizibilă amprentă orientală. Este perioada în care Principatele Române se apropie cel mai mult de Orient – spațiu prin excelență exotic, receptat astfel din perspectiva Europei civilizate. Prin mijlocirea fanarioților, moda și moravurile de la Constantinopol pătrund în Țările Române, schimbându-le în mod hotărâtor profilul. Coloratura orientală va fi izbitoare

¹ Ștefan Cazimir, *Alfabetul de tranziție*, București, Cartea Românească, 1986, p. 25.

în epoca la care ne referim și nu va dispărea nici ulterior, în ciuda revoluției pe care o va provoca influența franceză în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Efectele ei vor da naștere unui stil de viață practicat nu numai în perioada imediat următoare încetării domniilor fanariote, ci și mai târziu, la început de secol XX.

Influența modelului oriental este cea mai evidentă la nivel de vestimentație, gastronomie și organizare a spațiului de locuit, altfel spus, în ceea ce privește aspectele vizibile, materiale ale vieții cotidiene. Elementele mai puțin palpabile – și prin acestea înțelegem reflexele mentale – se situează în aceeași sferă de acțiune, însă reprezintă în egală măsură și moștenirea unui anumit tip de societate, perpetuarea unor convingeri elaborate în interiorul castei.

Costumul îmbrăcat în mediile aulice reprezintă o replică a vestimentației turcești, din care lipsește turbanul, interzis supușilor creștini ai Porții. Hainele sunt largi și până în pământ, de o considerabilă permisivitate pentru trupurile care se tolănesc leneșe pe divane și sofale. Anteriu, brăul prins cu paftale, feregeaua, ceacșirii și mai ales blana, „însemn al puterii, prestigiului social și al bogăției”,² compun acest costum de sorginte orientală. În picioare, sunt omniprezenți papucii, iar elementul care acoperă capul este cireașa de pe tort: ișlicul sau calpacul, acea căciulă înaltă confecționată din carton și acoperită cu blană scumpă, reprezintă un substitut al turbanului și o replică pentru cuca domnească. Dimensiunile ișlicului sunt direct proporționale cu averea și demnitatea boierului, fapt remarcat cu umor de Paul Morand: „Îi deosebești (pe boieri – n. n., H.E.L.) după înălțimea peste măsură de mare a ceea ce poartă pe cap; e o întrecere de-a cine depășește căciula vecinului, chiar și numai cu câțiva centimetri.”³ Și Ion Ghica semnalează, în textul *Băltărețu*, statutul de indicator al distincției sociale atribuit acestui obiect vestimentar: „P-atunci, forma ișlicului nu era numai o fantezie [...] fiecare trebuia să poarte ișlicul după teapa lui”.⁴ Iar mărturiile celor care au avut prilejul de a contempla spectacolul oferit de purtarea acestor accesorii vestimentare subliniază grotescul lor. Unul dintre martorii oculari este Vasile Alecsandri – contemporan cu moștenirea fanariotă din perioada de tranziție –, pe care îl citează Ștefan Cazimir, în lucrarea sus-menționată. Potrivit poetului care s-a dovedit a fi și un excelent observator al fizionomiei societății românești dintr-o epocă a prefăcerilor, doi boieri de rang înalt nu puteau călători în aceeași caleașcă pe drumurile podite ale Iașiului, din cauza riscului de a se turti ișlicele pe care le purtau, ca urmare a carambolurilor provocate de contactul roților trăsurii cu bârnela care acopereau caldarâmul de pe străzile capitalei Moldovei.

Soțiile și fiicele boierilor îmbracă un costum similar celui bărbătesc – aceleași piese vestimentare, doar că unele sunt transparente și majoritatea au un colorit mai intens. Situația se schimbă la cumpăna dintre veacuri, când ocupațiile ruse și austriece introduc moda costumului apusean. Cele mai receptive la schimbare se dovedesc a fi femeile. Mărturie în acest sens stau observațiile contelui Langeron cu privire la revoluția în moravuri petrecută în perioada ocupației rusești dintre 1806 și 1812. Boieroaicele române se dezbracă de veșmintele largi și adoptă moda rochiilor cu corset. Doar cele mai în vârstă rămân fidele vechiului costum. Bărbații se dovedesc a fi mai reticenți la inovație, iar cei care îmbrățișează tendința hainelor strânse pe trup, a fracului, sunt nevoiți să revină la vechiul costum odată cu încheierea administrației rusești, în 1812, din rațiuni profilactice, căci „sub ochiul gelos al bănuitorului guvern turc, îmbrăcămintea nu este deloc o chestiune lipsită de însemnătate și

² Tudor Dinu, *Oamenii epocii fanariote: chipuri din bisericile Țării Românești și Moldovei*, București, Humanitas, 2018, p. 70.

³ Paul Morand, *București*, trad. de Marian Papahagi și Ion Pop, Cluj-Napoca, Ehinix, 2000, p. 74.

⁴ Ion Ghica, *Din vremea lui Caragea: Scrisori către Vasile Alecsandri*, București, Minerva, 1992, p. 204.

folosirea costumelor din Europa civilizată ar fi privită ca o inovație tot atât de primejdioasă ca și adoptarea vederilor celor mai luminate asupra politicii moderne”.⁵

Diversitatea vestimentară determinată de apartenența la o categorie de gen se reflectă și în arta bisericească a vremii. În *Oamenii epocii fanariote...*, Tudor Dinu semnalează capacitatea frescelor bisericești de a reprezenta în manieră iconică stări de fapt ale timpului, printre care se numără și contrastul dintre spiritul conservator al bărbaților, înfățișați în tablourile votive drept purtători ai costumului oriental, și deschiderea spre modernitate a femeilor, care aleg să fie immortalizate cu straie realizate după moda occidentală și cu accesorii de aceeași factură.

De altfel, bijuteriile scumpe cu care doamnele din clasa conducătoare se accesorizează, alături de garderoba lor, dar și a soților, nu de puține ori, șubrecesc capitalul unor familii, în al căror caz, impulsul exhibării prestigiului social ajunge să eclipseze înclinația spre cumpătare. Pentru boierul român, afișarea ostentativă a bunăstării materiale este o practică și un deziderat existențial, iar împodobirea trupului reprezintă numai una dintre modalitățile de satisfacere a acestei necesități sociale. Despre concepțiile asupra frumuseții din epoca fanariotă, despre igiena și îngrijirea corporală, despre chipuri și trupuri aflăm mai multe de la Constanța Vintilă-Ghițulescu. În *Patimă și desfătare*, autoarea discută despre existența mai multor idealuri de frumusețe feminină (inclusiv masculină, deși aceasta este mai puțin pusă în valoare). Dacă în prima parte a regimului fanariot, femeia atrăgătoare este cea pe care o caracterizează corpolența – însușire transferată și în zona masculinității, reprezentând o consecință a existenței sedentare a membrilor clasei boierești –, în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, odată cu pătrunderea unei noi forme de loisir, balul, care impune alte constrângeri, idealul de frumusețe se modifică. Adoptarea noului costum, strâns pe corp – rochia cu corset, fracul –, contribuie, în egală măsură, la această schimbare. Diferite sunt și viziunile pe care le au, în epocă, membrii celor două categorii de gen asupra frumuseții feminine: dacă doamnele consideră prioritar aspectul chipului – pe care îl îngrijesc excesiv, în detrimentul trupului, căci igiena continuă să lase de dorit –, bărbații își doresc ca înfățișarea plăcută să fie dublată de grație, farmec.

Nu doar ținuta membrilor clasei nobiliare indigene – și a categoriilor de mijloc, întrucât orașenii imită vestimentația boierilor, doar că materialele folosite sunt mai ieftine, iar culorile, mai discrete –, ci și preferințele în materie de organizare a spațiului de locuit poartă o vizibilă amprentă orientală. Câteva elemente arhitectonice de proveniență turcească din această perioadă, integrate locuințelor deținute de boierii și negustorii din capitala Țării Românești, indică Grigore Ionescu, în lucrarea *București. Orașul și monumentele sale*: „sacnasiul, ca loc de siestă, înlocuind foisorul deschis sau închis de pe fațada posterioară a casei tradiționale românești; ieșitura sub formă de mușarabie, care sublinia, spre stradă, etajul unor case de oraș; ornamentele de stuc reprezentând flori, păsări sau animale fantastice, care decorau, după moda orientală, rame de ferestre sau de uși și pereți [...]”.⁶ Decorațiunile și obiectele de mobilier reconstituie, în ansamblu, interiorul locuințelor otomane. Ambianța exotică în care își desfășoară existența membrii claselor sus-puse este conferită de indispensabilele divane, sofale, perne, lădițe, covoare orientale, măsuțe cu ornamente de sedef, oglinzi.

Obiectele de mobilier amintite servesc ritualurilor cotidiene de odihnă, relaxare și nutriție, mai ales în condițiile unei existențe care se derulează preponderent în interiorul casei. Boierii mănâncă stând într-o poziție comodă pe canapele, cu trupurile sprijinite și înconjurate de perne. Scaunul pare a fi un obiect de mobilier nesuferit acestor indivizi

⁵ *** *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), volum îngrijit de Georgeta Filitti, Beatrice Marinescu, Șerban Rădulescu-Zoner, Marian Stroia, redactor responsabil: Paul Cernovodeanu, București, Editura Academiei Române, 2004, p. 748.

⁶ Grigore Ionescu, *București. Orașul și monumentele sale*, f.l., Editura Tehnică, 1956, p. 142.

corpolenți, pentru care moliciunea sofalei este o garanție metonimică a moliciunii existențiale. În ceea ce privește obiceiurile culinare ale reprezentanților clasei privilegiate, Constanța Vintilă-Ghițulescu remarcă: „boierul mănâncă mult și des: de patru ori pe zi și vreo 10-12 feluri de bucate la fiecare masă, ultima fiind servită cu puțin înainte de miezul nopții”.⁷ Carnea este aliment de bază, iar mirodeniile constituie nota specifică a preparatelor gastronomice: „În secolul al XVIII-lea, gusturile sunt înfocat condimentate, puternic aromate, aprig parfumate.”⁸ Tendința condimentării excesive reprezintă o altă achiziție orientală și este percepută drept formă de manifestare a prestigiului social.

Dar poate că elementul cel mai reprezentativ pentru ceea ce ține de practicile culinare și de sociabilitatea veacului fanariot este bine-cunoscutul ceremonial al servirii cafelei, dulcețurilor ori șerbetului, însoțit de ritualul fumatului. Parte a existenței cotidiene a boierilor (dar și a categoriei mai largi a orășenilor), aceste obiceiuri de factură orientală „dezvoltă un întreg aparat: de la crearea unei dregătorii specifice la curtea domnească [...] și angajarea unor servitori cu atribuții specifice, inclusiv în mănăstiri [...], până la prezența ustensilelor necesare”.⁹ Dulceața este servită celor apropiați, în timp ce invitaților de seamă li se oferă șerbet. Până târziu, ustensilele sunt folosite la comun: parahul pentru apă și vin, lingurița pentru dulceață și șerbet, fapt care denotă precaritatea igienei practicate de membrii societății românești din pragul modernizării. În această uzanță a împărțirii alimentelor ritualice și a instrumentelor, Constanța Vintilă-Ghițulescu vede o formă de exprimare a legăturilor afective.

Boierii și domnitorul fumează din ciubuc și narghilea, celorlalte categorii sociale fiindu-le destinat uzul lulelei. Constrângerile privind consumul de tutun denotă implicațiile sociale pe care le comportă această activitate: „La curtea domnească, a fuma în prezența domnului este o mare onoare. În funcție de ranguri, unii o pot primi, alții nu. [...] Ritualul narghilelei [...] este o formă de <<reprezentare>> în fața celuiilalt. [...] a fuma în preajma lui Vodă este o impolitețe, dar bunăvoința se transformă într-un privilegiu demn de remarcat”.¹⁰

Dacă tipicul existenței zilnice din mediul aristocrat poate părea astăzi a sta sub semnul excesului, ieșirea din cotidian prilejuită de o petrecere constituie un autentic spectacol al opulenței expuse cu ostentație. Nici nu se putea altfel, căci, sesizează autoarea sus-citată, „pentru un boier, etalarea unei bucătării bogate și diverse ține de prestigiul social”.¹¹ Felurile de mâncare, numeroase – Constanța Vintilă-Ghițulescu discută despre aproximativ 17 sortimente pregătite cu prilejul sărbătorilor sau al primirii musafirilor –, sunt aduse și consumate cu încetineala caracteristică existenței din mediile aristocrate ale vremii, și nu numai, căci „trenarea servirii felurilor de mâncare este o modă turcească întâlnită chiar și în interiorul clasei de mijloc, unde mâncarea trebuie să fie gustoasă, din abundență, iar felurile etalate unul după altul”.¹² *Confeturile* și vutca (o băutură dulce și aromată) asezonează acest meniu variat. Chemarea servitorilor se realizează printr-un gest care vine în completarea atmosferei orientale: bătutul din palme, „ca la Serai”, după cum remarcă un martor ocular, prințul de Ligne, în 1788, citat de Constantin Gane.¹³ Paul Morand menționează și bătaia din picior, remarcând că abia peste un secol, avea să se introducă moda sunatului din clopoțel.

Spre finele secolului al XVIII-lea, zgomotoasele *zaiafeturi*, petreceri derulate după tipicul oriental, în care lenea și excesul culinar reprezintă supremele valori, au fost înlocuite

⁷ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Patimă și desfătare: Despre lucrurile mărunte ale vieții cotidiene în societatea românească: 1750-1860*, București, Humanitas, 2015, p. 33.

⁸ *Ibid.*, p. 41.

⁹ *Ibid.*, p. 149.

¹⁰ *Ibid.*, p. 155.

¹¹ *Ibid.*, p. 24.

¹² *Ibid.*, p. 33.

¹³ Constantin Gane, *Amărâte și vesele vieți de jupâneșe și cucoane. Boieroaice din Moldova și Țara Românească în veacurile XVI-XIX*, București, Corint Books, 2016, p. 182.

de o formă de loisir occidentală: balul. Moda balurilor pătrunde la noi pe filieră rusă, în perioadele de ocupație militară, ajungând, în scurt timp, să detroneze vechea petrecere cu iz oriental și să antreneze multiple modificări în materie de gusturi. Afectate sunt, în primul rând, preferințele muzicale. O perioadă semnificativă, cântecele interpretate de tarafurile de lăutari au făcut deliciul petrecerilor. Interiorizate de ascultători, acestea provoacă reacții contradictorii – tristețe și nostalgie în rândul doamnelor și veselie în cazul boierilor, brusc cuprinși de o afecțiune zgomotoasă față de acești interpreți de manele și cântece de lume –, așa cum își amintește Alecu Russo în *Studie moldovană*. Tânărul îndrăgostit apelează și el la serviciile țiganilor lăutari, ale căror cântece, interpretate noaptea, sub fereastra iubitei, joacă un rol esențial în procesul de curtare. Astfel, în secolul al XVIII-lea, dar și mai târziu, lăutarii se dovedesc a fi o piesă indispensabilă a puzzle-ului urban cotidian. La curtea domnească, meterhaneaua – fanfară militară compusă din 25-30 de instrumentiști turci, făcând parte din alaiul cu care principele venea de la Constantinopol – amplifică, la nivel auditiv, senzația de exces pe care o creează această epocă.

Odată cu noua formă de socializare, balul, cântecele care anterior ofereau prilejuri pentru desfătare – horele, cântecele de lume, manelele, compozițiile de factură orientală – cedează locul, treptat, muzicii străine, cu care coexistă o perioadă. Boierii, dar mai ales soțiile lor, se ridică de pe divane și învață, de la ofițerii străini, dansuri occidentale. Ștefan Cazimir afirmă că acestea, dansurile, au fost cea dintâi manifestare a modernizării, precedând chiar simptomul mai vizibil al vestimentației: „În 1812, la curtea lui Caragea nu se purtau costume occidentale, dar se dansau, potrivit unei relatări anonime [...] contradansul englez, cadrilul francez, valsul german și mazurca poloneză, toate în sunetele unei muzici ungurești.”¹⁴ Boierii români, înveșmântați în costumele lor orientale, arătau cam ridicol dansând menuetul ori cadrilul, iar comparațiile pe care cucoanele lor le fac, *volens nolens*, cu ofițerii ruși în uniforme strânse pe trup, se soldează, inevitabil, cu plasarea partenerilor pe o poziție inferioară. Până la adulter mai este un singur pas, iar nobilele doamne nu se sfiesc să îl facă. Ele se lasă prinse în jocul dragostei cu militarii ruși, „unele înlănțuite cu adevărat în arta iubirii, altele doar așa, să-și mai omoare plictiseala”.¹⁵

Prin urmare, balurile au reprezentat mai mult decât o simplă formă de petrecere a timpului. Departe de a introduce austeritatea în locul opulentelor zaiafeturi – o mărturie asupra luxoașelor și îmbelșugatelor baluri din ultimii ani ai stăpânirii fanariole oferă Mihail Kogălniceanu, în *Soirées dansantes* –, balurile au schimbat radical profilul societății care le-a adoptat. Femeile ies din alcov și se așază alături de bărbați, în salon. Dansurile europene pun în mișcare boierimea română, care, de ceva timp, se obișnuise a petrece așa cum și trăia: leneș, fără grabă, parcă sfidând legile timpului implacabil. Odată cu dansurile, se impune și noul costum, mai ușor, care dă posibilitatea efectuării mișcărilor cadente. Atât hainele croite după moda pariziană, cât și nevoia estetică de armonizare a aspectului corporal cu stilul vestimentar impun un nou ideal de frumusețe. De aici, alte constrângeri, în special de ordin culinar. Sunt reacții în lanț pe care le-a provocat această inovație de sorginte apuseană, iar implicațiile nu se rezumă la atât. Ar mai putea fi amintită accentuarea interesului pentru jocurile de noroc, cu precădere pentru jocul de cărți.

Dacă maniera de a concepe și a organiza reuniuni menite să asigure coeziunea și relaxarea membrilor elitei sociale a cunoscut variații de-a lungul secolului al XVIII-lea, nu același lucru se poate afirma despre siestă, o altă practică introdusă de fanarioți și asimilată existenței cotidiene de către boierii români. Despre acest obicei, Nicolae Iorga notează: „Atunci, pentru a trece timpul, era întâi somnul, lungul somn cari începea după masă, la unu, în urma unui păhăruț de rachiu și unei degustații de ciubuc, și ținea până ce toaca amintea

¹⁴ Ștefan Cazimir, *op. cit.*, p. 20.

¹⁵ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Focul amorului: despre dragoste și sexualitate în societatea românească (1750-1830)*, București, Humanitas, 2006, p. 180.

fericitului dormitor că ziua e făcută pentru a sta treaz, pentru a lucra sau măcar pentru a se uita la alții cum lucrează.”¹⁶ Somnul de după-amiază, emblematic pentru traiul leneș și lipsit de griji materiale al nobilimii autohtone, este parte indispensabilă a ritualului sacru al delectării căruia i se dedică exponenții acestei categorii. Reprezintă o altă manifestare a excesului, a preaplinului care ajunge să definească existența în mediile aristocrate din Principatele Române ale secolului fanariot. „Somnul fără măsură este <<maladia>> unei clase sociale privilegiate.”¹⁷ remarcă Ștefan Lemny, iar Constanța Vintilă-Ghițulescu, pentru a-i sublinia însemnătatea, îi atribuie „un rol la fel de important ca și mersul la biserică”,¹⁸ știut fiind faptul că, în ciuda laicizării gândirii și a liberalizării moravurilor, în epoca fanariotă, continuă să subziste mentalitatea religioasă, iar Biserica rămâne o instituție cu rol fundamental în viața comunității. Inițial apanaj al clasei conducătoare, siesta devine curând un bun comun, accesibil și păturilor sociale de mijloc, care, în epoca de tranziție ce a succedat revenirii la domniile pământene, s-au străduit să micșoreze distanța ce le separa de categoria privilegiată, copiind de la vestimentație, până la moravuri. Așa se explică faptul că, în Iașiul anului 1840, siesta ajunge să paralizaze întreaga activitate a orașului, fapt pe care un observator precum Alecu Russo nu întârzie să îl semnaleze, fără a se reține de la un comentariu ironic: „Cam pe la ceasurile două după-amiază zgomotele se potolesc; numai arare câte o birjă mai umblă pe străzi; băcanul intră în casă, boierul de asemenea, negustorul își închide prăvălia, și toți se duc să mănânce și să-și facă tabietul. Somnul de după-amiază intră în toate sistemele de fericire pe care și le poate alcătui un locuitor al Iașiului.”¹⁹

Deși proprietari de moșii uneori impresionante prin întindere (având anexate zeci de sate), boierii, în special cei din Țara Românească, își abandonează pământurile arendașilor și se instalează în capitală, unde își clădesc frumoase reședințe. Prezența în București, în afara faptului că îi menține aproape de domnitor și de putere, le conferă boierilor importantul avantaj al vizibilității. Pentru membrii acestei categorii sociale, este esențial să vadă, dar mai ales să fie văzuți. Nu atât persoana boierului, cât tot aparatul ce îi servește reprezentării sociale – alcătuit din elemente diverse: de la vestimentație, bijuterii și barbă (dacă e cazul), la mesele îmbelșugate oferite cu prilejul primirii musafirilor, și până la numărul slujitorilor din casă – trebuie să impresioneze privitorul. Iar capitala este spațiul ideal exhibării prestigiului social. Cum viața boierilor se derulează preponderent în interiorul locuințelor, iar nevoia de afișare este impetuoasă, salutara plimbare pe Podul Mogoșoaiei reprezintă o activitate care, în ultimii ani ai stăpânirii fanariote, vine în întâmpinarea acestei necesități, impunându-se ca modă. Dar nu orice fel de plimbare, ci aceea efectuată în trăsură, căci mersului pe jos îi este atribuită o conotație plebeiană.²⁰ Boierii își procură, prin intermediul negustorilor, trăsuri de la Viena sau Berlin, adesea cu mare cheltuială. Strălucitoare, vopsită în culori aprinse, trăsura contrastează cu înfățișarea mizerabilă a vizitiului, rob țigan, și cu aspectul scheletic al cailor, dar această discrepantă nu reușește să îl tulbure pe mândrul proprietar. Cu sau fără treabă, cel mai adesea fără, boierii și soțiile lor îmbrăcate și accesoryzate luxos mișună pe străzile capitalei, îndurând noroiul în anotimpul ploios, praful în intervalele de secetă, nelipsite

¹⁶ Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821), Vol. II, Epoca lui Petru Maior – Excursuri*, Ediție îngrijită de Barbu Theodorescu, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1969, p. 34.

¹⁷ Ștefan Lemny, *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc*, ediția a II-a revăzută, Iași, Polirom, 2017, p. 78.

¹⁸ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Patimă și desfătare...*, ed. cit., p. 155.

¹⁹ Alecu Russo, *Opere*, Ediție îngrijită de Efim Levit, Chișinău, Literatura artistică, 1989, p. 246.

²⁰ Despre obiceiul românilor cu oarecare stare socială de a se deplasa în trăsură scrie, cu o nuanță umoristică, Louis Allier de Hauteroche: „Toată lumea merge în trăsură, mai mult de nevoie decât de lux, și călătorul modest, care este doar în trecere și pe care curiozitatea îl determină să străbată acest oraș pe jos, este stropit în mod nedemn de noroi, fără măcar să se poată plânge, căci i s-ar spune: <<De ce umblai pe jos?>>” (***) *Călători străini despre Țările Române în secolul al XVIII-lea*, vol. I, ed. cit., p. 194).

hurducăieli produse de ineficientul sistem al pardosirii cu scânduri a principalelor drumuri și îngreunând inutil traficul. Totul, pentru nobila cauză a reprezentării sociale!

În legătură cu predilecția pentru etalarea indicatorilor distincției sociale, trebuie precizat faptul că originea acestui fenomen este tot fanariotă. Cum la Constantinopol, nobilimea greacă era supusă la tot felul de interdicții privind purtarea unor obiecte de lux, veșminte ori culori, odată cu pătrunderea pe teritoriul Țărilor Române, unde respectivele coerciții nu funcționau, membrii acestei aristocrații profită din plin de noile libertăți. De aici, înflorirea comerțului cu produse de lux și tot de aici, nevoia afișării ostentative a prosperității. Boierii români, animați de spirit mimetic, preiau cu rapiditate aceste aspecte exterioare, superficiale, mai ușor de imitat. Deținerea unei dregătorii ori posesia de pământ devine cvasinesemnificativă dacă nu este semnalizată corespunzător. Este insuficient ca o familie boierească să aibă capital material. Acesta trebuie transformat în autoritate, în renume, iar orice exces care denotă bunăstare constituie un aport în acest sens. Astfel se justifică eforturile financiare care au dus la decăderea unor familii boierești. În tentativa de a menține aparențele de prosperitate, cheltuielile au ajuns să depășească profitul, iar dacă în ecuație își mai făcea apariția și un cămătar, drumul către decădere era unul lin și scurt.

În *Fabrica de geniu*, Adrian Tudurachi aduce în discuție teoria semnalizării costisitoare: „E o teorie care, plecând de la observarea unor comportamente neeconomice din lumea animală [...], încearcă să înțeleagă unele practici din societatea umană [...] Ideea e simplă: cu cât risipești resursele pe care le ai la dispoziție, cu atât arăți că îți permiți să o faci, ceea ce îți asigură o poziție superioară.”²¹ Nimic mai potrivit pentru a explica înclinația aristocrației fanariote către etalarea bogăției, în condițiile în care aceasta este obligată, la ea acasă, a renunța la poziția superioară în favoarea stăpânilor turci. Pe malurile Bosforului, grecii își construiau case care adăposteau obiecte de cea mai autentică splendoare, însă exteriorul acestor locuințe impresiona neplăcut privitorul, prin aspectul mizer. Această bizarerie se explică prin obligativitatea respectării dreptului de supremație al otomanilor, care nu agreau ideea ca „ghiaurii” să posede sau să etaleze o avuție ce putea rivaliza cu a lor. Ca o formă de compensație, când ajung pe malurile Dâmboviței, aceiași fanarioți, cărora trufia otomană le impunea atitudinea umilă și o aparentă cumpătate, își manifestă aici tendințele refulate în subconștient, urmărind să își certifice statutul superior prin acea „cheltuire strategică” amintită de Adrian Tudurachi. Membrii clasei conducătoare indigene nu acționează pe baza unor resorturi atât de complicate. În cazul lor, se activează spiritul mimetic, care servește vanității caracteristice acestei clase, ce nu intenționează să rămână mai prejos când vine vorba de legitimarea prestigiului social.

Vanitatea este, de altfel, unul dintre aspectele definitorii pentru mentalitatea aristocrației române din secolul fanariot. Trufia boierească transpare în diferite manifestări și se conjugă cu snobismul. Goana după titluri și dregătorii trădează, când nu ne referim la ambițiile de parvenire ale membrilor micii boierimi ori ale negustorimii, orgoliul de castă, ce le dictează atitudinea disprețuitoare față de nou-veniții din suita domnitorului, cu care intră în competiția pentru dregătorii. Spre a se diferenția de acești venetici, boierii provenind din familii cu tradiție își alcătuiesc blazoane și steme, preocupare inexistentă în Principate până în epoca la care ne referim. Interesul pentru genealogie, vizând demonstrarea vechimii neamului și filiația cât mai nobilă, este suscitată de aceeași obsesie a clasei boierești indigene pentru afirmarea dreptului de a-l secolunda pe domn în conducerea țării.

Cum fanarioții din camarila principelui vin cu intenția de a se stabili pe pământul românesc, aceștia urmăresc contractarea de alianțe conjugale cu reprezentantele sexului feminin ale clasei privilegiate. Interesante sunt reacțiile boierilor români, pentru că ele

²¹ Adrian Tudurachi, *Fabrica de geniu. Nașterea unei mitologii a productivității literare în cultura română*, Iași, Institutul European, 2016, p. 55.

trădează acea vanitate despre care aminteam. Unii refuză categoric căsătoriile interetnice, clamându-și noblețea și neascunzându-și disprețul față de parveniții greci. Demersurile și atitudinea lor urmăresc menținerea condiției autarhice și a purității etnice a clasei privilegiate. De aici, și căsătoriile între membrii acestor vechi familii boierești, care fac front comun împotriva puternicilor veniți din Constantinopol. Însă alții, având orgoliul de a se afla în grațiile domnitorului și de a beneficia de avantajele puterii, acceptă mezalianțele, cedând compromisului. Constanța Vintilă-Ghițulescu blamează oportunismul și duplicitatea acestei aristocrații „ce-și afirmă imperios noblețea, dar nu ezită să se alieze cu acești parveniți când interesul o cere. Și, cel mai adesea, acest interes e dictat de bani, depășind cu mult pretențiile de evghenie.”²² S-ar putea afirma că boierii români au o pronunțată putere de adaptare, dictată de interes și circumstanțe.

Este notoriu faptul că atitudinea feudală, una dintre constantele mentalității aristocrației din Țările Române, s-a prelungit până târziu în secolul al XIX-lea. Sub fanarioți, când ideile Revoluției Franceze încă nu stârniseră emulația care se va manifesta mai târziu, în perioada pașoptistă, boierii își clamează superioritatea, privilegiile care decurg din această condiție și dreptul de exploatare a claselor de la baza ierarhiei sociale. Opunându-se, în repetate rânduri, măsurilor de reformă pe care le-au conceput principii fanarioți în scopul ameliorării stării țărănimii, boierii oferă nenumărate mostre de gândire feudală. De aceeași factură este și efortul lor orientat în direcția menținerii impermeabilității barierelor sociale. Nu doar grecii din Fanar sunt indezirabili, ci și orice persoană care încearcă să transgreseze limitele categoriei din care provine. Necontopirea stărilor reprezintă un obiectiv prioritar al clasei conducătoare, prin care se urmărește menținerea ordinii sociale existente, extrem de avantațioase pentru membrii elitei. Principala modalitate prin care se asigură puritatea socială a clasei nobiliare sunt căsătoriile în interiorul castei. Criteriul fundamental în efectuarea unei opțiuni matrimoniale este prestigiul social. Sentimentele nu valorează nici pe departe cât poziția socială și condiția financiară a familiei potențialului partener. Constanța Vintilă-Ghițulescu se întreabă în ce măsură contează opțiunea personală a tinerilor în privința căsătoriei și deduce, din documentele analizate, că „fata nu este întrebată și nu se ține cont de consimțământul ei. La rândul său, bărbatul, chiar dacă nu se află sub același tip de supraveghere și control, este obligat să aibă acordul părinților și al rudelor sale atunci când își alege partenera.”²³ Riscul la care se expun cei care desconsideră această cutumă este pierderea sprijinului economic pe care îl asigură familia: băieții pot pierde statutul de moștenitori, iar fetele, zestrea.

În această societate care valorizează averea mai mult decât orice altceva, zestrea constituie un element-cheie în contractarea înțelegerii conjugale. Focalizându-și cercetarea asupra acestui aspect, Constanța Vintilă-Ghițulescu notează: „Zestrea rămâne punctul nevralgic al alianței. [...] Nunta apare ca o negustorie, totul se analizează, se negociază.”²⁴ Fiecare dintre cele două părți implicate în tratativele matrimoniale luptă pentru a întoarce situația în avantajul ei. Și aceasta pentru că, de multe ori, dota este fundamentală în fixarea locului pe care noua familie îl va ocupa în ierarhia socială. Fata provenind dintr-o familie de vază va aduce cu sine în cadrul uniunii conjugale bunuri de preț variate: haine și bijuterii, obiecte de uz casnic, animale, pământuri, sate și robi țigani. Totul este consemnat cu acribie în foaia de zestre – document esențial, care de multe ori se confiază preotului și este utilizat ca probă elementară în situația unei separații. În această împrejurare nefericită, se reactivează instinctele arghirofile și disputa celor doi soți (sprijiniți de părinți, mai ales femeia) se va

²² Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Evgheniți, ciocoi, mojici: Despre obrazele primei modernități românești (1750-1860)*, București, Humanitas, 2013, p. 62.

²³ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *În șalvari și cu ișlic: Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea*, București, Humanitas, 2004, p. 130.

²⁴ *Ibid.*, p. 219.

concentra tot în jurul dotei. De regulă, dacă soția a fost cinstită și este o victimă a bărbatului, își va recupera bunurile înscrise în foaia de zestre sau măcar o parte dintre ele, cele care au supraviețuit. În caz contrar, bărbatul poate dispune după bunul plac de averea celei de care s-a despărțit. Date fiind aceste implicații, se înțelege de ce zestrea face obiectul unor atente dezbateri prematrimoniale. Dar, pentru cercetătorul istoriei sociale și a mentalităților, importanța zestrei este de altă natură. Ea dezvăluie gândirea unei societăți pragmatice, animată de spirit tranzacțional, care încă nu a descoperit iubirea ca impuls și rațiune de constituire a cuplului; o societate superficială, pentru care confortul material îl suplinește pe cel emoțional, căci căsătoria nu reprezintă altceva decât o afacere cu iz economic, iar legătura dintre cei doi, un contract social negociabil, la temelia căruia se situează obiecte de preț, iar iubirea nu constituie o valoare de schimb. Într-o societate în care „chivernisirea” constituie un obiectiv principal, se scot la vânzare nu doar obiecte, afaceri și moșii, ci și feciorii, vieți omenesti și destine.

Dacă acestea sunt premisele de alcătuire a cuplului, este evident că lipsa afecțiunii autentice dintre parteneri întretine în căminul conjugal un climat artificial. Uneori, când neînțelegerile sunt de profunzime și devin intolerabile, se încearcă obținerea despărțirii legale. Dar Mitropolia, instanța care judecă procesele familiale, acordă cu rare ocazii divorțul, militând, în schimb, pentru înțelegere și reconciliere. În atare condiții, răceala ori falsitatea ajung să definească relațiile dintre parteneri, iar artificialul care caracterizează mediul social, întreținut de suspiciune, interese ascunse și dualitate, își găsește corespondentul său în interiorul grupului familial, unde lipsa de afecțiune dintre soți se extinde și asupra legăturilor acestora cu propriii copii. Ștefan Cazimir, în *Alfabetul de tranziție*, discută despre diferența dintre familia românească și cea din Apusul Europei: la popoarele din aria vestică a continentului, raporturile din interiorul grupului familial se caracterizează prin afecțiune și blândețe, în timp ce la noi, în secolul al XVIII-lea, sub influența orientală, relațiile tată-fiu emană indiferență, convenționalism și trădează absența unor sentimente autentice.

În realitate, era puțin probabil să se manifeste armonia în cuplu și afecțiunea sinceră dintre parteneri, în condițiile în care, „în mentalitatea vremii, femeia, prin căsătorie, devine <<proprietatea>> bărbatului, de care el poate dispune cum dorește”.²⁵ Pe fondul acestui dezechilibru de forțe, înțelegerea dintre soți rămâne un deziderat fantezist. De altfel, inegalitatea sexelor reprezintă un construct mentalitar al epocii, care vizează atât existența familială, cât și cea socială. Inferioritatea femeii este o realitate indeniabilă în ochii acestei societăți și o achiziție de factură orientală, fapt semnalat de Constantin Gane, în *Amărate și vesele vieți de japănese și cucoane*: „În vremurile vechi, [...] femeia româncă a trăit pe picior de egalitate cu bărbatul ei. influența grecească, fanariotă, orientală a adus o scădere în starea socială a femeii de la noi. Dar aceasta n-a ținut decât vreo sută de ani cel mult. Austriei și rușii, occidentali și occidentalizați, n-au făcut de fapt altceva decât să întoarcă moravurile societății înapoi (sic!) de unde porniseră, să le descătușeze de influența constantinopolitană.”²⁶

Inegalitatea dintre sexe este o stare de fapt a secolului fanariot ce reliefează modul aparte de a-și reprezenta lumea al membrilor societății românești. Acest aspect este definitoriu pentru toate păturile sociale, căci fie că discutăm despre țărâna româncă, fie că o avem în vedere pe locuitoarea mahalalei ori pe vreo mare cucoană, un fapt le apropie pe unele de celelalte, iar acela este statutul inferior pe care îl posedă în raport cu reprezentanții de sex masculin din interiorul propriei categorii sociale. Cercetările Constanței Vintilă-Ghițulescu, efectuate asupra manuscriselor păstrate în arhivele românești, demonstrează cu asupra de măsură situația dezavantajoasă în care se regăsește femeia în epoca la care ne

²⁵ *Ibid.*, p. 261.

²⁶ Constantin Gane, *op. cit.*, p. 185.

referim. Ea trebuie să îi fie supusă bărbatului și demnă de el. Ce altceva este zestrea viitoarei mirese, care se dorește a fi cât mai consistentă, decât o modalitate de compensa o lipsă, o formă de atenuare a diferențelor dintre sexe?

Cum este percepută, de altfel, femeia în această societate dominată de principii masculine? Analizând documentele vremii, Constanța Vintilă-Ghițulescu remarcă un ansamblu de elemente negative ce infuzează discursul masculin și din care „se desprinde o imagine stereotip: femeia este proastă, limbută, slabă și păcătoasă”.²⁷ Propensiunea către căderea în păcat reclamă concursul comunității în scopul asigurării fidelității conjugale, care devine o datorie cutumiară. Vecinii, apropiații supraveghează cuplul și intervin când au loc derapaje, societatea funcționând ca un mecanism de reglare a moravurilor.

O altă mostră a dezechilibrului dintre sexe o constituie tratamentul discriminatoriu de care au parte cei doi soți în situația judecării unui proces de separație în care se invocă violența domestică. Afirmările Constanței Vintilă-Ghițulescu sunt concludente în acest sens: „Trupul maltratat, trupul bolnav, trupul suferind devin probe, dar importanța lor este judecată în funcție de sexul acuzatului. Trupul feminin, cel mai adesea invocat, trebuie să se afle într-o stare deplorabilă pentru a fi luat în considerație, în timp ce trupul masculin capătă statut de probă îndată ce e vătămat în mod vizibil.”²⁸

Dacă judecarea femeii care își agresează soțul nu cunoaște nuanțe și se soldează invariabil cu emiterea unei sentințe în defavoarea acesteia, mult mai dezavantajantă se dovedește, pentru exponentele feminine ale acestei societăți, moralitatea sexuală conjugală. Aceeași conduită, pe care Biserica, sub titlul de „desfrâu”, o situează în sfera păcatelor, este interpretată diferit, în funcție de categoria de gen căreia îi aparține individul, oferind încă o mostră a disproporției în raporturile dintre sexe. Astfel, în timp ce infidelitatea bărbatului este privită drept un fapt firesc și ca o probă a virilității, întreținerea de relații extraconjugale de către o femeie atrage după sine stigmatizarea acesteia. Femeia adulteră se compromite definitiv în ochii comunității, iar situația fetelor care întrețin relații premaritale nu este cu mult diferită. Constanța Vintilă-Ghițulescu semnaleză tendința societății vremii de a incrimina comportamentul sexual extraconjugal, manifestată la nivelul limbajului, prin apelul la cuvinte aspre, brutale: „Femeia poartă numele de <<curvă adevărată>>, iar poftetele ei sexuale o apropiere de animalitate. Asocierea dintre curvă și cățea revine adesea, ca și animalul, ea este <<neastâmpărată>> și <<nărăvită>> [...]”²⁹

În pofida discursului care condamnă categoric relațiile amoroase în afara căminului conjugal ori a măsurilor de sancțiune, iubirea clandestină, ilicită reprezintă un fenomen care se manifestă tot mai impetuos pe măsură ce românii trăiesc ultimele pulsații ale secolului al XVIII-lea. Ștefan Lemny vede în dragostea prematrimonială un „semn că impulsurile erotice ignorau convențiile sociale tradiționale. În lupta cu Agapè, Eros avusese încă o biruință [...]”³⁰ În condițiile în care căsătoria reprezintă un compromis constituit pe premise economice, sentimentele autentice își găsesc un loc prielnic de manifestare în afara uniunii matrimoniale. Ca și în cazul celorlalte domenii în care devin promotoare ale inovației, și în sfera iubirii, femeile sunt acelea care fac primii pași, abandonându-se pasiunii. „Sentimentele, afecțiunea, sensibilitatea pătrund din ce în ce mai mult în această societate. Descoperirea iubirii este de fapt cucerirea acestei perioade.”³¹ Constanța Vintilă-Ghițulescu interpretează acest abandon erotic drept o formă de rebeliune împotriva coercițiilor dictate de o mentalitate retrogradă și injustă, ca o manifestare a nevoii de emancipare. Când sentimentele sunt intense, iar obstacolele, pe măsură, apar și gesturile extreme, iar raptul este unul dintre ele.

²⁷ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *În șalvari și cu ișlic...*, ed. cit., p. 69.

²⁸ *Ibid.*, p. 99.

²⁹ *Ibid.*, p. 285.

³⁰ Ștefan Lemny, *op. cit.*, p. 112.

³¹ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Focul amorului...*, ed. cit., p. 188.

Odată ce o fată este răpită, asupra purității ei sexuale planează suspiciuni, prin urmare, în aceste cazuri, fata este încredințată răpitorului. Nu de puține ori, tinerele se înțelegeau cu cei pe care îi iubeau și se lăsau răpite, urmărind să obțină astfel consimțământul părinților.

Maniera în care se regizează spectacolul erotic înregistrează variații, în funcție de clasa socială căreia îi aparțin cei doi. Constanța Vintilă-Ghițulescu observă că în mediile de la baza ierarhiei sociale, sentimentul este exprimat cu simplitate și franchețe, în timp ce membrii clasei conducătoare apelează la strategii sofisticate, „utilizează o întreagă recuzită: flori și bomboane, oftaturi sub ferestre și tarafuri de lăutari, bijuterii și șaluri de Persia, versuri și scrisori parfumate, voaluri și transparența corpurilor. Se cultivă erotismul, senzualitatea, pasiunea prin poezie, [...] lecturile cât mai incitante prin rândurile lor incendiare [...] cântecele de dor și melancoliile bolnăvicioase”.³²

Senzualitatea este, de altfel, nota caracteristică a clasei aristocrate românești din epoca maximei apropieri de Orient, favorizată de stilul de viață caracteristic acestei societăți. Indubitabil, delectarea definește acest stil de viață. Putem considera că existența cotidiană a boierilor este o existență *întru delectare*. Ritualul servirii cafelei, dulcețurilor ori șerbetului și cel al fumatului, alături de siestă relevă hedonismul unui grup privilegiat. Ritmul vieții, pe care fanarioții l-au adus cu sine, iar boierii români l-au îmbrățișat cu rapiditate, este unul lent. Lenea, lentoarea, lejeritatea, taifasul, sastiseala, desfătarea, moliciunea, „valori” de proveniență orientală, sunt intermediare atât de obiceiul statului turcesc, pe indispensabilele divane, obiecte de mobilier care servesc drept loc de odihnă și pentru servire a mesei, cu trupul abandonat pe numeroasele perne, cât și de veșmintele orientale, largi, permissive. Putem considera că predilecția pentru lux și pentru expunerea ostentativă a prestigiului social, dictate de vanitate, se integrează aceluiași cult al delectării. Multiplele forme de reprezentare –vestimentația (cu precădere blana și ișlicul), bijuteriile, barba, trăsura, multitudinea servitorilor, petrecerile fastuoase, belșugul culinar – denotă propensiunea aristocrației din Țările Române pentru exces. Preocupările trădează frivolitatea acestei societăți a medievalității târzii, care încă nu poate fi considerată modernă, dar care a abandonat valorile tradiționale ce animaseră nobilimea română cu două-trei veacuri înainte. Modernizarea încă nu avusese loc, este mai degrabă o „mondenezare”, o liberalizare a moravurilor.

Dacă ar trebui să sintetizăm în câteva cuvinte profilul societății aristocrate din intervalul 1711-1821, considerăm că termenii cei mai reprezentativi ar fi: *exces, delectare, vanitate, materialism, relaxare a moravurilor*. Boierii doar au dat tonul acestor tendințe, urmând ca ele să se propage, la o scară mai redusă, dictată de posibilități, la nivelul celorlalte categorii sociale. Iar ecourile acestui stil de viață nu s-au stins odată cu revenirea la conducerea „pământeană”, ci au continuat să se manifeste, cu forță semnificativă, în pofida eforturilor pe care adepții *bonjurismului* le vor depune pentru a schimba o mentalitate retrogradă, în dezacord cu progresele înregistrate în Apusul Europei.

BIBLIOGRAPHY

- *** *Călători străini despre Țările Române*, redactori: Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Ion Totoiu, vol. I-VIII, Editura Științifică, vol. IX-X, Editura Academiei Române, București, 1968-2001.
- Cazimir, Ștefan, *Alfabetul de tranziție*, Cartea Românească, București, 1986.
- Dinu, Tudor, *Oamenii epocii fanariote: chipuri din bisericile Țării Românești și Moldovei*, Humanitas, București, 2018.
- Gane, Constantin, *Amărâte și vesele vieți de jupănese și cucoane. Boieroaice din Moldova și Țara Românească în veacurile XVI-XIX*, Corint Books, București, 2016.

³² *Ibid.*, p. 171.

- Ghica, Ion, *Din vremea lui Caragea: Scrisori către Vasile Alecsandri*, Minerva, București, 1992.
- Ionescu, Grigore, *București. Orașul și monumentele sale*, Editura Tehnică, f.l., 1956.
- Iorga, Nicolae, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821), Vol. II, Epoca lui Petru Maior – Excursuri*, Ediție îngrijită de Barbu Theodorescu, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1969.
- Lemny, Ștefan, *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc*, ediția a II-a revăzută, Polirom, Iași, 2017.
- Morand, Paul, *București*, trad. de Marian Papahagi și Ion Pop, Ehinox, Cluj-Napoca, 2000.
- Russo, Alecu, *Opere*, Ediție îngrijită de Efim Levit, Editura artistică, Chișinău, 1989.
- Tudurachi, Adrian, *Fabrica de geniu. Nașterea unei mitologii a productivității literare în cultura română*, Institutul European, Iași, 2016.
- Vintilă-Ghițulescu, Constanța, *În șalvari și cu ișlic: Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea*, Humanitas, București, 2004.
- , *Focul amorului: despre dragoste și sexualitate în societatea românească (1750-1830)*, Humanitas, București, 2006.
- , *Evgheniți, ciocoi, mojici: Despre obrazyele primei modernități românești (1750-1860)*, Humanitas, București, 2013.
- , *Patimă și desfătare: despre lucrurile mărunte ale vieții cotidiene în societatea românească (1750-1860)*, Humanitas, București, 2015.